

ЭТНОФОЛЬКЛОРДАҒЫ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ОЙДЫҢ ТАБИҒАТЫ

Адамзат баласы тіршілік еткен уақыттардан табиғаттың сыры мен жұмбағын, оның өмір сүру кезеңдеріндегі түрлі құпиясының мәнін, қайшылығын ой-сана қуатымен зерделей отырып, көркем образдық бейнелермен кестелеп жеткізіп отырған.

Халық өзіне тән көркем ойлау жүйесіне орай түрлі нұсқаларын шығарған. Оның ерекшеліктері, ұлттық сипаты неде? Фольклордағы мәдени тәрбиелік таным көріністері қандай? Бұл сұрақтарға жауап беру үшін, фольклор туындыларының ерекшеліктеріне тоқталумен, оның кезеңдеріне көңіл аудару қажет.

Көркем ойлау адам баласы санасының өзгеше үлгісі. Ол даму, өсу, өркендеу сатыларында қоғам дамуымен бірге қалыптасып, өзгеріп отырады. Бұл диалектикалық заңдылық.

Ең алғашқы қауымдық құрылыс кезеңдеріндегі фольклорлық дүние сырлары туралы ойлар аңыз-эпсаналар түрінде айтылды. Бірте-бірте қоғам дамуының қарабайыр кезеңінде қалыптаса бастаған фольклор туындылары поэзиялық нұсқауда көрініс тапты. Болмысынан табиғаты ерекше қазақ сөз өнеріне жақындығының айғағын көркем ойдың көрінісі мен ойлау жүйесінің тереңдігі арқылы көрсетті және тікелей ақынжандылығын танытты. Фольклор өмір көріністерін оған көзқарасын бейнелеп, астарлы суреттеуі халықтың көркем ойлауы мен көркем сөзінің озық үлгісі ретінде қалыптасты.

Фольклор туындыларының өзіндік ерекшеліктері, ол ең алдымен, синкреттік өнер. Онда халықтың наным-сенімі, тұрмыс-салты, ұлттық дүниетанымы, мақал-мәтелі, жыр-дастандары, сөзі мен сазы, ақындық дәстүрі бір-бірінен оқшауланбай тұтас бір дүние ретінде көрінеді. Осыған орай фольклор туындыларын халық өмірінің айнасы деуге болады.

Өмір сүру, тіршілік тәжірибесімен ойлаудың биік деңгейі сөздің, оның астарлы мәні, мазмұны халықтың философиялық ой жүйесінің кезеңдерінен мағлұмат береді, оның сырларына жетелейді. Оны айтушылар, орындаушылар – халық арасынан шыққан өнерлі өнерпаздары. Сондықтан да фольклор туындыларын жасаушы да, айтушы да халықтың өзі. Өнерімен ой тербеткен, үлгілі, ғибратты өсиеттерімен тәрбие, тағылым беріп жасампаздық танытқан халық шығармашылығының табиғаты

тереңде. Болмысынан табиғат аясында тіршілік етіп ақындықты өмір мұраты деп таныған халық осындай өмір үлгісін атадан балаға мирас етіп қалдырып, қалыптастырып өткен.

Фольклорлық туындыларды көптеген ғалым-зерттеушілер «халық даналығы» деп атайды, шын мәнінде, бұл атау өте орынды айтылған. И.Ф. Кнафльдің *folk* – халық, *lore* – білім, даналық деуі, [1] ағылшын ғалымы Дж. Томс ел арасында туған өлең-жыр, ертегі, аңыз, түрлі наным-сенімдерді жинақтайтын термин ретінде фольклорды атайды, философиялық ойлаудың негізінде пікірлері де орнықты [2].

Философ-ғалымдар қоғам дамып өркендеген сайын халықтың ойлау жүйесінің өзіндік ерекшелікпен қалыптасқан үлгісін және фольклорда көркем ойлаудың авторы – халық деп тұжырымдар жасайды. Әрине, фольклор туындыларының тарихшы, этнограф философтар мен әдебиетшілер үшін маңыздылығы сол кез келген ғалым-зерттеуші одан өзінің керегін таба алғандығында.

Ш. Уәлиханов фольклорды діни нанымдармен байланыстырса, М. Әуезов, А. Сейдімбек этнографиямен жақындығы туралы айтады. Осындай көптеген тұжырымдар мен ғылыми еңбектерді ескере отырып, фольклор туындыларының табиғатына ден қоя отырып, халықтың ойлау үрдісімен қалыптасқан тіршілік қалыптарының ерекшелігі анықталды. Фольклорды философиялық таныммен байланыстыра отырып, оның табиғаты ерекше екенін атап айтуға болады. Атап айтар болсақ Ж. Молдабеков, Т. Ғабитов, Ғ. Ақманбетов қатарлы философтардың еңбектерінде халық поэзиясындағы көркемдік ойлаудың сыры мен мәні дүниетанымның ғылыми методологиясын қолдану қажеттілігін түсіндіретінін айтады. Осыған орай ғалымдардың мұндай тұжырымдары фольклор мен философиялық таным бірлігі турасындағы ой-пікірлерінен айқындалып тұрғанынан көрінеді. Ғалымдардың жасаған тұжырымдарына сүйене отырып, фольклордың ұлттық сипаты, дәстүрлілігі, тарихилығы халықтық таным-түсініктің негізін қалыптастырғанын ұғындырады.

Халық өзінің ойлау жүйесі негізінде қалыптастырған дүниелік таным-түсінігі тұрмыс-тіршілігімен тығыз байланысты болған. Өзінің басынан өткен оқиғаларды қызықтыра баяндайды. Яғни фольклор туындылары өзінің кезеңдік жағынан әсерлі де көркем суреттелуімен ерекшеленеді. Осыған қарап халықтың ой-санасы мен түрлі сезімдік құбылыстарын айнытпай тануға болатынын жеткізеді. Сондықтан да айрықша

әсерлі, оның оқиғасына байланысты берілген суреттемелер қарапайым, тартымды, астарлы.

Фольклор туындыларынан халық тағдыры, келешектен күткен арман-тілектері айқын көрініс табады. Әрбір орындаушы, айтушы өзіндік тәрбиелік мәнімен түйсік-сезімге әсер етіп, жақсылыққа, кісілікке бастама жасап отырғандай, өмір сүрудің сүрлеулерін ұғындырып жатқандай болады. Оған фольклорлық туындылардағы көтерген проблемалары мен тақырыптары айғақ. Тұрмыс-салт жырлары от басының мәселесі туралы баяндап жатса, ертегі мен жырларында халықтың арман-тілегі, бақыты мен қайғысына құрылған ерлік пен батырлықты дәріптейтін сарындары айқын танылып тұрады.

Фольклордағы ұнамды кейіпкерлер үнемі халық ортасында, ұлттық рухта жасалынған. Ерлік, батырлық, әділдік, адамгершілік – бәрі солардың қалыбында көрініс табады. Ақылы асқан Аяз би, Алдар Көсе сияқты бейнелер халық даналығының, тапқырлығының айқын көрінісі. Эпостық жырлардағы Қобыланды, Алпамыс халықтың арман-тілегінің көрінісі, Қозы-Көрпеш, Төлегендер мен Баян, Жібектер – жалпыхалықтық образдар. Олар сол кезеңнің өзіне лайықты талап-тілектің, халық санасының көрінісі. Яғни фольклорлық туындыларда бір адамның ғана ой-санасы емес, бүкіл халықтық сананың қалыптастырған шығармашылық қызметі екендігін көруге болады. Осыған орай, фольклордың озық үлгілеріне тән халықтық сипатты оның ойлау жүйесіне орайласқан дүниетанымдық өзегін тануға болады.

Халық шығармашылығы, ондағы образдар шынайы суреттелінеді. Олар кімге болса да терең ой салып, тағылымдық қызмет атқарады. Адам тіршілігі, қарым-қатынасы, қоғам мәселелері, тәрбиелік таным көріністері қамтылады. Негізгі айтар ғибраты – халқыңды, еліңді, жеріңді қадірле, еңбек пен ерлікті қастерле, дұшпаныңа берік бол деген сияқты. Мұның барлығы өмірді, отанды сүйуге, өрге, өнерге ұмтылуды танытады. Ертегі мен эпостық жырлардағы кейіпкерлер арқылы олардың мінез-құлықтары, қалыптары, қылықтары бір-біріне қайшы. Онда кісілік, жауыздық, ерлік, ездік сияқты сарындармен шендесіп, тұлғасы сом, жан-дүниесі бай, рухы күшті бейнелер жасауымен халық ойының, арман-тілегінің арқауын нақтылап жеткізеді. Шығарма желісінде қоғам дамуының әр түрлі сатыларына орай іс-әрекеттер баяндалып, халықтың мақсат-мүдделері айқындалып отырады.

Осыған орай түрлі қиын-қыстау оқиғаларды жеңіп, фольклорға тән оптимистік көріністер

суреттелінеді. Мұны халықшығармашылығының құндылығы деп айтуға болады. Суреттеуде болса да ойдың көркемдігі, тілінің байлығы танылып, халықтың ойлау жүйесінің негізін қаланғаны байқалады. Осы себепті фольклорды зерттеудің ғылыми дүниетанытушылық, тәрбиелік-тағылымдық мәні зор. Бұдан түйінделетін ой фольклорды таныту, одан тағылым алу ғылыми тұрғыдан тереңірек зерделеуді қажет ететін тамыры терең қазына, бүгінгі философиялық ойлауға арқау болған дүниетанымымыздың бір арнасы. Өмір, дүние, табиғат, тіршілік, барлығы даму, өркендеу үстінде болады десек, оған орай ойлау да, халықтық сана да өзгеріп дамып, жетіліп отырған. Халық табиғаттың алуан түрлі күштеріне, адами деңгейдегі қанаушылық пен күресте шындалып, нығайып отырған. Болса да халық оған қарсы сөз қуатын пайдаланған.

Ә. Марғұлан өзінің «Халық жырларын туғызған мотивтер» [3] деген мақаласында халық фольклорындағы түрлі ұғымдарға түсінік береді. Халық өзін қорғау мақсатымен қасқыр, жылан сияқты культін тудырғанын, осыдан барып түрлі ұлттық ойындардың мысалы көкпардың қалыптасқанын айтады. Мұны халық танымына лайықты ойлаудың өз кезеңіне сай көрінісі деуге болады. Кейінгі кезеңдерде туған фольклорлық шығармалар тақырыбы халықтың философиялық мәселелерін қозғайды.

Яғни, әлеуметтік теңсіздік, әдет-ғұрып қайшылығы, ел қорғау, махаббат. Тарихи оқиғаларға, қоғам, ел жағдайына орай қалыптасқан мұндай шығармашылық халықтық сананың өзіндік деңгейінің көрінісімен айшықталады. «Дария бастауы – бұлақ» дегендей қысқа аңыз-әңгімеден бастау алған жыр, қиссалар көркем ойдың көрікті үлгісіне айналды. Халық шығармашылығы оның ойлау қабілетінің дамуына ерекше жағдай жасалынды. Философиялық ойлау жүйесі ондағы табиғи таным үлгісі фольклорлық сюжеттерден алынды. Ойдың ізімен қиялдану, кейіптеу сияқты тәсілі арқылы көркем ойдың күрделі көрінісін қалыптастырды. Сондықтан да философиялық ойдың жүйесі ондағы танымдық, тәрбиелік мәні зор дүниелер халықтың мәдени мұра үлгісі ретінде қымбат. Фольклор халық даналығы ретінде философиялық ойдың табиғатын танытады. Ондағы сюжет нақты өмірмен қабысып, адам санасындағы түрлі ұғым, түсінікті қалыптастырған.

Қоғамның өзгеруімен оның даму сатылары өзара қайшылықтарымен тартыста бола-

ды. Әр кезеңнің өзінің ерекшелігі бар. Халық діни түсініктің догмаларымен күресу негізінде халық дүниетанымын жақтау, оны идеяландыру көрінісін де байқауға болады. Яғни, ескі салт-сананы дәріптеу, тарихты зерделеу сияқты. Философ ғалымдар халықтың мәдениеті, оның дамуы мен өркендеу турасынан ғылыми тұжырымдар жасап, фольклор туындыларының табиғи ықпалын, ондағы діни ұғымдардан туған түсінбеушіліктерге сын көзбен қарап, фольклор туындыларын саналы түрде ғылыми негізде игеруде. Фольклор табиғаты қоғамдық санадан бастау алады, оның бастамасы ойлаудан. Ойлау әлеуметтік тіршілікке негізделген. Мысалы, тәңірлік таным халықтың мақсат-мүддесіне лайықты қалыптасқан. Халықтың арман-аңсары мен ой-санасын анықтайтын түрлі аңыз-әңгіме үлгілерінен туған фольклор нұсқалары пайда болған.

Ш. Уәлиханов қазақ фольклорының табиғаты туралы көптеген пікірлерін жазып қалдырған. Ол өз кезеңінде халықтың этнографиялық ғылым саласында өзіндік қолтаңбасын қалдырып кеткен ғалым. «Абылай» [4] деген мақаласында батырлық жырлары XVIII ғасырда халық санасымен жасалған дейді. «Жоңғария очерктері» атты еңбегінде қырғыз халқы мен үйсін тайпаларының тарихи аңыздарын, эпостық жырларын кең көлемде танытқан. Қазақ аңыздарын, шежіре, этнографиялық материалдарын жүйелей келіп, олардың өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып өткен. Шоқан қазақ эпосын халықтың ойлау мәдениетімен, оның тарихилығымен байланыстырады. Ал ондағы танымдық сипатына келгенде, Шоқан оларды зерттеудегі ғылыми-этнографиялық мәніне ерекше тоқталады. Осы тұжырым пікірін «Алатау қырғыздарының поэзиялық ең басты жалғыз десе де болғандай даналық шығармасы «Манас туралы» дастаны екені күмәнсіз. «Манас» бір кезеңге және барша халық ертегілерінің, хикаяларының, аңыздарының дін, салт-сана, әдет-ғұрпы жөніндегі энциклопедиялық жинағы» дейді [5].

«Қазақтардағы шамандықтың қалдығы» деген еңбегінде Ш. Уәлиханов халықтың әдет-ғұрып фольклорынан орын алған наным-сенімдерін баяндайды. Шамандық таным Шоқанның тұжырымдауынша табиғат пен адамды қасиеттеуге арналса, кие, кесір, аластау сияқты құбылыстарды сөздің қуатымен емдеуі, ол қазақтың тәңірлік таныммен, космологиялық түсінікпен астасып жатқандығын көрсетеді дейді. Сонымен қатар, Ш. Уәлиханов фольклорда халық тұрмыс-тіршілігін танытып түсіндіретін

дүниелік таным-түсініктің барлығын да атап айтады. Халық фольклоры туралы дүниелерді Ш. Уәлиханов жоғары бағалаған, ондағы халықтық сипаттың тағылымдық мәнін ерекше атайды. Фольклорды өмір шежіресі деп ұғынып, ондағы танымдық, көркемдік ойдың мәнін, философиялық ойдың жосығын халықтық мазмұнына жүгініп, болашақтың идеясымен ұштастырған.

XIX ғасыр бойында көптеген басқа халықтың өкілдері қазақ фольклорын зерттеу бағытын кеңінен өрістетеді. Орта Азия, Қазақстан, Алтай, Сібір елді мекендерінде тіршілік еткен қазақ, қырғыз, түрік пен ұйғыр халықтарының таным мен тілін, этнографиясын зерттеуге өзіндік үлестерін қосты. Радлов, Диваев, Потанин, Левшин, т.б. зерттеуші ғалымдар ежелгі түркі тайпаларының бай фольклор мұрасын жан-жақты жинақтап, зерттеп бастырды. Мұндай бағыттың басында Г. Вамбери және Қытай еліндегі сақтар мен ғұндардың тұрмыс-тіршілігі туралы жазылған еңбектерді орыс тіліне аударып, зерттеу жүргізген Н.Я. Бичуринді ерекше атауға болады. Орыс халқы ғалымдарының шығыс мәдениеті мен өнерін зерттеуге сіңірген еңбектері орасан. Бұл еңбектер бүгінгі күндері ғылыми ізденістердің негізіне айналып отыр. Олар тек жинақтап, зерттеп қана қоймай, оларды орыс тіліне де аударды. Алғаш орыс тіліне аударылған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры 1812 жылы Қазанда «Куз – Корпеч» деген атпен басылып шыққан.

Бұл ғалымдарды қазақ фольклорын жинаушы әрі зерттеуші ретінде жоғары бағалаймыз. Олардың жасаған ғылыми тұжырымдары көбіне қазақ фольклорына негізделгенін де байқаймыз. Қазақ фольклорымен өте тығыз танысқан В. Радлов ондағы халықтық рухты, діни идеологияны ерекше дәріптейді. Әдет-ғұрып қайшылығы, әйелдің әлеуметтік теңсіздігі туралы айтылатын жырлар В. Радловтың романтикасына айналған. Ол сол жырлардағы поэтикалық тілдің қуатын, халықтың ойлау деңгейінің күдіретін шынайы атап өтеді. Яғни ол қазақ халқының жырларынан анықталған өмір суреттерін жақсы түсінген.

Көптеген ғалымдар халық шығармашылығына, оның табиғатына тоқтала келіп, көркем ойдың құбылысына, оны жасаған халықтың тіршілік тартысында көрінетінін айтады. Әділетсіздіктің көрінісі күшті мен әлсіздің айқас таңбалары, аңсаған жаңа өмірді іздеуден туған талаптары. Өмірді, тіршілікті мәнді етіп өзгерту фольклор туындысының басты сарыны, идеясы. Яғни халық мүддесіне арналғанын айқындайды. Халық басынан кешкен қиындықтарды, зорлық-

зомбылықтарды жеңіп, өмірдің мұратына жетіп отырады. Яғни өмірді сүюге құлшыныс бәрін жеңеді деп түйіндетеді.

М. Горькийдің фольклордағы образдар жайлы жасаған тұжырымы өте орынды. Ол: «Миф – ойдан шығарылған нәрсе. Ойдан шығару дегеніміз шын тұрмыстың негізгі мәнін алып қорытындылап, образ жасау деген сөз. Реализм осылай туады. Шын тұрмыстан алынған образ ойлауға, оның логикасына мүмкіндіктер туғызып қиялына қанат бітіріп, оны сомдай түседі. Осыдан барып мифтегі негізгі романтизм келіп шығады. Ол, өмір шындығына реалисті көзқарасты құлшындырады» дейді. [6].

Яғни, халық өзінің арман-мүддесін қиялына қанат бітіре ойлап шығарып, табиғаттың құпия құбылысына қарсы тұрып, оның сырын ұғуға, білуге тырысқан. Өзінің тұрмыс-тіршілігіндегі қиындықтарды жеңуде өзінің қайрат-жігерін шыңдап отырған. Осының негізінде қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған тәтті өмірді іздеген. Бұны бұлдыр елес емес, шын мәнінде аңсау, армандау, іздену, ойлану, ұмтылу деп түсінгеніміз жөн. Қазір де осындай армандарымыз жоқ деп айта алмаймыз. Яғни халықтың бақытты, сән салтанатты өмірді аңсауы заман талабы, ұрпақ қамы екені белгілі.

Халық шығармашылығының сипаты – ойлай білуінде. Ойдың сөзге көркем тіліне айналуында. Эпос тілі мен көркем ойдың өлшемі көп замандар бойында қалыптасқан ақындар мен жырауларының жырларында. Олар: Бұхар, Махамбет, Доспамбет, Жамбыл, Нұрпейіс, т.б. Дала поэзиясының алыптары атанған бұл ақын, жыраулар дәстүрінен әлі де халық қол үзген жоқ, жалғасып, сабақтасып келеді.

1927 жылы «Эпос және қазақ халқының фольклоры» деген еңбекте М. Әуезов пен Л. Соболев халық эпосының табиғатына жаңаша ғылыми көзқарас пен тұжырым жасап, батырлық және ғашықтық жырларының ерекшелігін саралап айқындады. 1948 жылдары қазақ халқының фольклорлық туындыларының барлық жанрларын қамтыған күрделі еңбек жарыққа шыққан. XX ғасырдың 40-50 жылдары ғылымның өзекті мәселелері фольклорда екенін дәлелдеген ғалымдар көптеген конференциялар өткізіп, халық шығармашылығына жаңа бір қырынан келді. Бұл конференцияларда халықтың тұрмыс-тіршілігін тереңірек зерттеуге мүмкіндіктер туды. Көп мәселелерді теориялық тұрғыдан түсіну үшін жасалынған мұндай конференциялар шын мәнінде халық шығармашылығын мойындатып, фольклор өмір мен өнердің

жалпыхалықтық мазмұнын түсіндіруімен философиялық ойдың тереңдігіне ден қойдырды. Халық рухының, ділінің қуатына тәнті еткізді деп тұжырым жасауға мүмкіндік туғызды. 1960 жылдары қазақ фольклорист ғалымдары халық шығармашылығына оның халықтығына ерекше мән беріп, көптеген ғылыми зерттеулер жасады.

Оның ішінде Б. Кенжебаев, М. Мағауин, философ-ғалымдар М. Орынбеков, Т. Ақманбетов, т.б. атауға болады. Бүгінгі күндері фольклордағы дүниетаным, философиялық ойдың тереңдігіне тәнті болған философ-ғалымдар да жан-жақты зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Осы жазылып жатқан кішкене еңбек те соның бір айғағы.

Көне әдебиетімізді танып-түсінуге, игеруге алып баратын жолдың бірі фольклор болса, осы себептен ондағы ойдың жосығы дүниетаным тұрғысынан зерттеу объектісі болмақ. Сол себепті бұл проблемаға қатысты әлі де талай-талай дүниелер жазылады деп ойлаймыз.

VIII-XI ғасырлардағы жазба ескерткіштер туралы зерттеу жүргізгенімізде, ондағы дүниетаным деген күрделі мәселені айтпай кетуге болмайды. Көне кезеңдерде қазіргі біз мекендеген жерлерде сақ, ғұн, түріктер болып тарих сахнасына шыққан оғыз-қыпшақ мәдениеті, ноғайлы кезеңі қазақ халқының мемлекеттігі қалыптасқан кезеңін т.б. суреттеген көптеген дүниелер ғылыми мәселелерге жол ашады. Сол кезеңдердің наным-сенімдері, әдет-ғұрып пен салт-санасы халықтың дүниетаным тұрғысынан философиялық ойлауының нәтижесі екенін көрсетеді. Орхон жазулары, «Оғызнаме», «Қорқыт ата кітабы», «Құтты білім» Қашқари, Дулати еңбектері шежірелік-жылнамалық дүниелер.

Орта ғасырлардағы әл-Фараби, әл-Бируни, әл-Хорезми, XV ғасырлардағы Ұлықбек, Науаилар тағы да басқа ғұламалар өмірді сүюдің өзіндік идеясын орнықтырып, ғылыми өрлеудің мәдени түсінігін, философиялық ойдың тарихи жүйесін қалаған десек болады. Олардың еңбектерінде ортақ идеялар мен ортақ сюжеттер бар, бірақ халық шығармашылығы оған деген таным, ғылыми тұжырым бір елдің шеңберінде болады дей алмаймыз. Сондықтан да фольклорлық туындылар өзіндік таным-түсінік, тұжырымдарымен өзгеше сипатқа ие.

Халық шығармашылығында өзіндік орнымен ерекше аталынатын Жамбыл ақынды атауға болады. Жамбыл өзінің жүз жасында дүниетанымдық тұрғыда, бір-біріне қайшы екі түрлі қоғамдық формацияда өмір сүрді. Осыған орай осы екі қоғам ақынға екі түрлі көзқарас қалыптары

орнықтырды. 1917 жылға дейін Жамбылдың өмір сүрген қоғамы ақындықтың барлық болмысын бойына сіңіре жетілдірді. Сөзі мен сазына бас идірген Жамбыл сол қоғамның рухани әлемінің жетекшісі, реттеушісі болды. Себебі шығармаларының қуаты халықтық негізде, еркіндігінде, тәуелсіздігінде еді. Сондықтан да Жамбыл ақынның мұраларын «Қоғам өмірінің айнасы» деп емес, халық шығармашылығының авторы, үлгісі ретінде қарастырамыз. Жамбылдың шығармашылығындағы өмір көріністеріне лайықты айтылған поэзиясының болмысы өзіндік ішкі рухы, халықтық сана және ақынның өлеңінің сырлары ойдың астары.

Біздің заманымызға дейінгі мыңжылдықтар шамасында түркі тайпалары мекендеген қазақ елінің жерінде, Орталық Азияда тіршілік еткен халықтардың тіршілігі өзіндік таным-түсінікті зерделететін дүниелер. Көшпелі өмір салтын қалыптастырған халықтың қола, темір сияқты дүниелерді өңдеп өндіруде тіршілік тынысын өзгертудің тәсілін саналылық қуатының көрінісі деген дұрыс болар. Жаңа қоныстарды іздеу, ру-тайпалық құрылымдардың бой көтеруі, қоғамдық әлеуметтік жағдайларының дамуына ықпал етті. Осыған орай халық арасынан шыққан өнер үлгілері әлеуметтік қалыптасу кезеңдеріне лайықты болғанын көрсетеді. Тарихта Ежелгі түркі қағанаты орнағанға дейінгі уақытты «Әлеуметтік алғашқы таптардың құралу дәуірі» дейді [7].

Жаңа қоныс, мал өсіру үрдістері әлеуметтік тыныс-тіршілікпен қатар дамып жатты. Тайпалардың ішкі өмірінде де өзгерістер пайда болды. Қоныс үшін талас, үстемдік ету үшін жаугершіліктің болуы табиғи заңдылық. Осындай талас-тартыстың негізінде тайпа көсемдері, қолбасшылары, батырлары ерекшеленіп, оқшаулану үрдістері болғанын түркі археологиялық қазба жұмыстарын жүргізгенде көз жеткіздік. Қазылған молалардан және адамдардың билік белгісін аңғартатын тастан, қоладан жасалынған дүниелердің табылғанын, өзге адамдардан құрметтілеу екендігін танытатын үйлерінің қалдықтары болғандығын растайтын Ә. Марғұлан, К. Акишев еңбектерінен танимыз. Тайпалық ақсүйектердің ерекшелене бастағаны әлеуметтік жағдайдың өзгеріске түсе бастаған үрдісін олардың көмілген обаларынан байқауға болатынын аңғартады. Мұндай обалар Сарыарқа мекенінде көп екен. Мұның барлығы әлеуметтік тіршіліктің өзгеріске түсіп, кең етек алғандығының айғағы. Сарыарқада қола дәуірінің мәдениетінің шарықтаған шағы б. з.

д. IX-VIII ғ.ғ. оны дәу тастардан тұрғызылған зәулім құрылыстарды, күйдірілген балшықтан жасалынған ыдыс-аяқ үлгілері сол кезеңнің өзінде-ақ адам еңбегінің сала-сала болып мамандар үлесінде болғанын көрсетеді. Қоғамдық өндірістің түрлі салалары жетіліп, адамдардың мамандану үрдісі басталғанын танытады. Осы себепті фольклор үлгілерін тудырушы және оны таратушы үлгілерін әлеуметтік таным тұрғысынан зерттеуде осы жағдайларды да ұмытпағанымыз дұрыс болар дедік.

Осындай әлеуметтік алғашқы таптардың қалыптасу дәуірінде рухани дүние түрлері де өзіндік сипатта болды. Қоғамдық әлеуметтік өмірі мен тіршілік тынысында идеологиялық көзқарастар үлгісі орнықты. Оны адамдарды жерлеу рәсімдері мен тасқа қашалып салынған суреттердің мазмұнынан, культтік заттардың табыла бастауынан пайымдауға болады. Бұл заттардың ішінде басын тәж киген мүйізді адамдардың суреттері бар. Бұл суреттер шамандық культпен байланысты мүйізді адамдар, яғни күн рәміздері деп түсіндіреді белгілі ғалым А. Формозов [8].

Тағы да осындай тасқа таңбаланған сурет туралы А. Окладниковтің пікірі: «Сурет үш бөлімнен тұрады. Сол жағында құрбандыққа шалынуға дайындалған бұғының суреті. Оң жағында еркек және әйел бейнелеріндегі мифтік ғажайып бейнелер тұр. Ортасында қолына садақ ұстаған адамның бұғыға қарап арбап тұрған кісілердің суреті. Мифтік тұлғаларды арбап тұрған кісілердің бейнелерімен байланыстырып сызылған сызықшалар олардың бір-бірімен байланыстылығын аңғартады. Арбап тұрған бақсылар» дейді [9]. Мұндай суреттер сол кезеңдердің өмір туралы идеяларының мазмұнымен қатар қиялындағы рәміздік күштерінің анықтамасы ретінде болғанын айтуға болады. Яғни бұлыңғыр сана көрінісінің қарабайыр танымы осылайша сыр шертеді. Шынайы өмірдің мәнін ұғындыратын суреттер желісі мифологиялық ойдың қиял-ғажайып түсінікке негізделген сананың көрінісі. Оған Ежелгі таным-түсінікке лайықты жануарлар кейпінде бейнеленген құдайлардың жердегі тіршілікке иелік ететіні деуге болады. Яғни олар сол құдайлар дүниесі мен адамдардың арасында дәнекер ретінде шамандарды немесе бақсыларды атайды. Бақсылар сол кезеңнің ойлау жүйесіне лайықты түрлі ырымдары мен дәстүрлеріне, салттарын қалыптастыруға ықпал еткен. Олардың киім үлгілері де тікелей жартылай жануарлар әлеміне бағытталады. Себебі, әр бақсының өз

жебеуші аруағы, яғни құдайларының әмірімен берілген аңдық кейпіне сәйкес болады деген халықтың таным барлығы рас. Бақсылар өз иераруағын ешкімге білдірмеуге тырысады.

Халық ежелден ақындықты тапқырлықты ерекше мадақтаған. Табиғат құбылыстарын, қоғамдық құрылыстар, әлем ғажайыптары туралы таным-түсінігін сөз өнері арқылы астарлап жеткізуі терең мәнді мәселе. Орынды сөзді кие санаған. Халық тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін тауып айтып, сөзге тұрысқан. Сондықтан да жыр, аңыз-әңгімелерін жасаушыға да, айтушыға да ерекше құрмет көрсетілген. Сөз құдіретін оның қуатын түсінген қазақ халқы сөздің төркінін астарлы ойын сергектікпен ұғынған. Ерте замандарда сөздің сиқырлы күші бар деп оған сенушілік болған.

Мысалы, сөздің киесі туралы:

«Көштің сәні келмейді түйесі жоқ,
Сөздің сәні келмейді киесі жоқ».

Сөзде аурудан айықтырарлық, жаман нәрседен сақтарлық, төніп тұрған қауіптен құтқарарлық қасиеті бар деп табынушылық орын алған. Көп ертегілерде адамды «дуалайды» деген сенімдер осы сөздің құдіретімен байланысты дейді. Түрлі бәдік өлеңдері арқылы сөздің магиялық күшімен адам денесінен ауруды шығаруға болады деп те иланған. Сөздің қарапайым мағынасымен қатар киелі мәні де барлығына сенген. Сөздің құдіретіне осынша мән беру халық арасында таңғаларлық дәстүр. Сондықтан да болар ақындық адамнан тыс құдірет арқасында пайда болады деген нанымның барлығы. Сөз қадірін ерекше түсінген халық шешендік айтыстарында әлеуметтік, әулеттік мәселелерге тоқталып, ондағы түйінді проблемаларды айтып отырған. Бұл өнердегі ерекшелік белгілі бір кезеңнің тыныс-тіршілігінен мағлұматтар беріп өмір шындығын шынайы көрсете білгенінде.

Айтыс өнерінен біліктілік, тапқырлық қасиетінің көрінуімен, әлеуметтік қайшылықтарды сынау, қоғамдық проблемаларды ашу сияқты мәселелер қамтылады. Өлең жолдарының мазмұны терең, дүние сұлулығымен сабақтастыра төрт аяғы тең су төгілмес жорғадай төгілген сөз маржандары еріксіз баурайды. Ақындық өнердің халық арасына кең таралып бағалануы киелі өнер дәрежесінің өте биік болғанын көрсетеді. Айтыс тақырыбы сан алуан. Қоғам өмірі, оның келеңсіз жақтары, сүйгеніне деген ынтызарлығы әрі шебер, әрі ойнақы жеңіл жеткізіледі. Ақындар

айтысының кемелденуі халықтың зор табысы. Айтысты тыңдап отырған адам ешуақытта сырт қалмайды, бұл өнерде ақын да, тыңдаушы да шығармашылық үрдістің қайнаған ортасында болып, бірін-бірі құлшындырған процестің куәгері болады. Айтыс өлеңдерінің негізі халық шығармашылығы фольклор туындыларынан нәр алған айтыс ақындары аспаннан түскен жоқ, сол бұрынғы халықтың болмысындағы қасиеттерін дамытып отырғанын, соның іздері екені белгілі.

Өте ерте кездерде (IV ғасыр) қызықты аңыздар, тамаша ерлік жырларын ғұндар Европа жұртына да жеткізеді, ол кейін «Үлкен Эдда» деген дүние жүзілік әдеби мұраға айналған көркем эпос жырының шығуына ықпал етеді. «Үлкен Эдда» жырындағы әлеуметтік сарын, қазақ даласында айтылып жүрген батырлар жырымен үндес. Онда да жылқы өсіріп, қымыз ішкен батырдың бейнесі айтылады. «Үлкен Эдда» жырында он екі жаста ерлік істеген батыр жайында әңгіме болады. Ал баласы өсіп келе жатқан қазақта бес жасынан баланы тай-құнанға отырғызып үйрету, бүкіл ел тәрбиесі болғаны белгілі.

Халықтың дүние туралы көзқарасы көшпелі өмір салтына тікелей байланысты деп айтып өттік. Тіршілік-тынысымен үйлесім тапқан наным-сенімдер, салты, талғам-татымы сол көшпелі өмір салтының талабымен сараланған. Өнерінің тек-тамыры да дүниелік түсініктен бастау алып, нәрленіп, дамып отырғанын пайымдатады. Дүниелік көзқарасты қалыптастырған табиғат көріністері халықтық сенім, ырым, табыну сияқты сипаттары кісілік қасиеттерімен сабақтасып жатыр. Әдет-ғұрыптың негізі де өмірдің сан құбылыстарынан алынған тәжірибелік танымының жемісі. «Шілдехана», «қалжа», «ас беру», «құдайы тамақ», т.б. мұның барлығы тіршіліктегі дүниелік танымдарының негізі.

Көне дүниетаным негізі адамның табиғатқа тәуелді көзқарастарын қалыптастырып, адам санасындағы мүмкіндіктің барлығын тағдырдың қиындығын ұғындыруымен оған қарсы тұруға бейімдеді. Сондықтан адамдар сол қиындықтарды жеңуге табандылық көрсете отырып, түсінуге, тануға тырысты. Тәңір, табиғат сияқты таным түсініктерін қалыптастырып, әртүрлі топшылаулар жасап, өмірде тұрмыс-тіршілікке лайықты тұжырымдар жасауға ынталанды. Болса да тану мен түсініктің арасында қарама-қайшылықтардың болғаны, бұл қарама-қайшылықтардың болуы ой қозғаушылық жағдайға жетелейтіні де белгілі.

Танып-түсіну, ұғыну проблемасы ойлаудың оған деген ынта-ықыластың көрінісі. Таным – тарихи құбылыс, ол даму диалектикасының заңдылығы. Ол философиялық ой-толқындарының тікелей тіршілікпен байланысы. Белгілі философтардың жасаған тұжырымдарына сүйенсек, «таным» бүкіл әлем ойшылдарының проблемасына айналғаны белгілі. Таным туралы ислам философы әл-Кинди де өзінің «Алғашқы философия» деген еңбегінде танымның екі түрі барлығын, кез келген дүниелік құбылыстарды тану үшін әрекет басы барлығын, оны негізінен төрт түрлі сұрақтар қою арқылы оған жауап алуға болатынын түсіндіреді. Сондықтан да тіршіліктегі әрекет, өмір сүру, адамдардың таным-түсінік деңгейінің көрінісі мен тағдырлық проблемаларды көтеріп, оны философиямен байланыстыра талдауымыздың, зерттеуіміздің проблемасына айналмақ. Қай кезеңдер болмасын, өз заманының ойшылдары мен даналары болған, олар дүниелік мәселелерді шешуімен, оның мәнін анықтап дүниетаным қалыптастырып орнықтырған. Бұл дүниетаным қалыптары халықтың даму, өсу, өркендеу, қалыптастыру барысында өткен мен бүгінгісін және ертеңгі турасындағы уақыт ағымына байланысты өзгергені халықтық мәдени философиялық көзқарастарының негізіне айналғанын көрсетуде.

Тіршіліктегі өмір тынысы қашанда жақсылыққа деген талап-тілегінің көрінісі. Қазақ халқы да жақсы өмірді, «қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» замандары аңсауымен дүниеге әл-Фарабиді, ибн-Синаны, Абайды, Шәкәрімді т.б. ойшылдары тудырды. Олардың ілімдері тұрмыстағы тіршіліктің әлеуметтік жақтарына мән берілу керектігін танытуымен, оны оған жетудің жолдары туралы ой-тұжырымдарын зерделетеді. Олар әлеуметтік әл-ауқатты жетілдіруге байланысты адамшылықтың биік көрінісі – парасаттылықты уағыз етеді. Осыған орай философиялық ойдың негізі жақсылық пен бақытты, жамандық пен зұлымдықты тану қатынасындағы парасаттылық қатынастың үлгісін ашып айтады. Мұндай тұжырым танымдарды өз кезегінде грек ойшылдары Платон мен Аристотельде «ел басқару, мемлекеттік іс, оның құрылымы туралы анықтамалар беріп, бақытты тіршілік туралы ой-толғамдар жасаған. Қай заман, қай кезеңдер болмасын өмір сүрудің мәдени көрсеткіші адамның моральдық жағынан өсуі, дамуы, өзін тануы, өзін танумен өзгелерді тану проблемасын көтергені, көтерілетінін айтуға болады.

Ақыл-оймен қалыптасқан таным-түсінік

қана адамды жақсы өмірдің биігіне апарды. Өзінің ақылды іс-әрекетімен бақытты, салтанатты өмірге қол жеткізеді. Әл-Фарабиде «Ізгі қала тұрғындары» еңбегінде – бақытты өмірдің жайдан-жай қолға түспейтіні туралы айтады. Ол үшін адамға ақыл, дұрыс таным, салауатты еңбек керектігін тұжырымдатады. Адам өзінің саналы іс-әрекетімен айналасына сүйіспеншілік сезіммен танылуы тиіс, сонда ғана айналасынан танудың, яғни сені танудың, өзінді танытудың мәселесі туындайды да, соған лайықты іс-әрекеттер қалыптасады, өзара түсінісу, өзара танымдық процестер ғана адамзаттық игіліктерге себеп болып, тіршіліктің тынысын кеңейтіп, өмір сүрудегі бақыттың көкжиегін көңілден шығарады. Яғни барлық таным үрдісі ең алды өзіңнен басталғанда ғана өзгені, айналанды, дүниені тануға мүмкіндіктер туғызып, оған қол жеткізуге болатынын анықтайды. Сөз жоқ мұндай таным-түсініктер адамдардың бір-бірін тануына, көмектесуіне, қамқорлығын аямай, қиыншылықтың үлгісін, қоғамның әлеуметтік проблемаларын шешуге көмектеседі деп тұжырымдатады.

Тіршілікте әлеуметтік қарым-қатынаста таным өмір сүрудің негізгі проблемасы. Әр адам істеген іс-әрекетінде шынайы таным тұрғысынан келіп жатады. Әрине, адам туа салып бәрін танып, біліп қоймайды, бірақ, оған ынта-ықылас болса, ақылды ой болса жетуге болатынын өмірдің өзі дәлелдеуде. Өкініштісі сол, біз бұл жағына жете көңіл бөле бермейміз. Біз тек дайын нәрсені көріп, қалыптасқан ұғым-түсінікпен тіршілік етеміз, сондықтан да тіршіліктің соқпағы қисық, бұралаңы көп. Ойлансақ, барлығы өзімізден екені де белгілі. Яғни, дүниені тану, қоғамды тану, айналанды тану ақыл-ойды қажет ететін білімділіктің көрінісі.

Әл-Фарабиде «бақытты тіршілік», ол өмірінің мақсаты, үлкен игілік. Оған білім арқылы жетеміз» – демей ме?

«Дүниетаным барлық адамдардың іс-әрекетінде, мінез-құлқында үйлесімділік табуға тиісті. Бұл үйлесімділік өмір сүрудің негізгі принциптері болуымен, әлеуметтік тіршіліктегі түсінісудің бірден-бір шарты бола алады деп тұжырымдайды» [10].

Әлеуметтік таным бойынша, әр кезеңдегі философтардың тұжырымдары әр түрлі. Мысалы, И. Кант, оның тұжырымы бойынша таным теориялық ой-санада, оны танытудың негізі моральдық қағидаларда, яғни этикалық іліммен эстетикалық көзқарас үйлескенде, танымдық көркемділік, маңыздылық және

даналық ұғымдар қалыптасады. «Даналық арқылы табиғат өз заңын жүргізсе, маңыздылық пен көркемдік – эстетикалық талғамдар. Ал олар адамның қажеттілігінен немесе көңіл-күйінен тумайды, керісінше, ешқандай мүддесіз, мақсатсыз, ұғынықтылықсыз-ақ қалыптасады» дейді [11], ал Гегель әлеуметтік таным мәнін қоғамдағы қарама-қайшылықты ескермей, тек қана адамның адамгершілік ой-санасы арқылы түсіндіруге болмайтынын айтады. Бірақ бәрібір кез келген таным ақыл-оймен келетінін түсіндіреді.

Адамзат тарихы дәлелдегендей таным процесі қоғамның әлеуметтік ілгерілеуі негізінде ондағы адамдардың ең биік принципі – еркіндік идеясы байқалады. Еркіндік идеясы қоғам дамуының алғы шарты. Мұндай таным алғаш Шығыс елдерінде көтеріліп, кейін әлемдік таным үрдісінің қағидасына айналды. Ежелгі Грекияда еркіндік құндылық ретінде танылып, соған жету үшін талай күрестер, шайқастар болды. Бұл күрестер құлиеленушілер мен құлдар арасында үздіксіз жалғасып жатты. Еркіндіктің екінші бір қыры – діннің құрсауынан құтылу. Орта ғасырларда Европа халықтары христиан дінінің құрсауында болғаны белгілі. Осы құрсаудан алғаш неміс халқының босануы, рухының еркіндігі оның табиғи қасиетінің көрінісі ретінде анықталды.

Қазақ халқы ойшылдарының да бұл ретте жазылған еңбектері жетерлік. Олар еркіндік, теңдік, еңбек мәдениет туралы таным-түсініктерін айтып кетті. Осыған байланысты Ш. Уәлиханов, Абай, Шәкәрім қатарлы білімпаз ойшылдар теңдіктің тұғыры еркіндік екенін, халықтың қоғамдық-саяси көзқарастары әлеуметтік тіршіліктің айнасы деп танытып, оның қарама-қайшылықтарының себептерін танымдық деңгейге дейін көтерді. Мұның өзі халықтың сол кездегі және қазіргі уақыттағы қоғамдық-әлеуметтік ойының дамуы, ұлттық сана-сезімі, соған орайласқан мақсат, мұраттары еді.

Әлеуметтік таным проблемасын қоғамдағы материалдық және рухани байлық көзінің бөлінісінен, әділетсіздіктен оның пайдалануымен дамуымен байланыстырды. Әлеуметтік тіршілік қайшылықтары адамдардың таным деңгейіндегі түсініспеушілігінен, түсініспеушіліктер адамдардың бойындағы адами қасиеттерінің негізінде дүниеге, айнала қоршаған ортаға, адамдармен қарым-қатынасында өздерінің мінез-құлқы өзгешелігінің ерекшелігінде болды. Мұның барлығы да таным үрдісіне әлі де

жете мән берілмеуінде. Таным туралы түсініктің қалыптаспауында. Оны түсініп, түйсіну үшін адамдар ең алды өзінің тіршілік мақсатын ұғынумен, өзіне «мен кімін?» деген сұрақтарды қойып, соған жауап іздегенде ғана іске асады деп ойлаймын.

Әлеуметтік ортадағы құбылыстарды, өзгерістерді, табиғаттың өзгерісін тану үшін өзінің тіршіліктегі мүддесін зерделей алатын жағдайы болуы керек, егерде зерделей алмайтын болса, ол адам, айналадағы болып жатқан дүниелерге танымдық тұрғысынан баға бере алмайды. Себебі, олардың ақыл-ойы, сана-сезімі, таным-түсінігі күнделікті тіршіліктің ауқымында ғана болады. Мұндай адамдар әлеуметтік тіршіліктегі халықтық мүддеге сай таным-түсініктің мәнін әлі ақылға салып пайымдамауында.

Әлеуметтік таным үрдісін зерделеу үшін, қоғамдық немесе халықтық мүдде туралы ойымызды жалғастырамыз. Қай уақыт, қай заман болмасын адамның тіршілігінде оның әлеуметтік тұрмыс мүдделері болып алғышарттары орнығады. Адамның еңбек етуі мен тіршілігінің мүддесі үшін барлық игіліктер, яғни материалдық және рухани байлық көздері жасалынуы тиіс. Осы айтылғандардың барлығы түгел өз орнында деп айтуға болмайды. Себебі, тарихтан белгілі болғандай барлығы адам игілігі үшін, яғни соның салтанатты тіршілігі үшін деп ұрандатқанымызбен өмірде дәл осылай болмады. Себебі әр қоғамның өзіне тән қайшылықтары дамуы және өзгеруі, ізгілігі мен зұлымдығы бар. Кешегі Кеңес дәуірі кезеңінде қазақтың мүддесі қорғалды, оның әлеуметтік тұрмысы тиісті деңгейде болды, халықтың толық талап-тілегі орындалды деп айта алмаймыз. Еркіндік идеясы қамтамасыз етілді деп те айта алмаймыз. Себебі кеңестік саясат «түрі ұлттық, мазмұны социалистік» деген ұранмен, сыртың ғана сенікі болсын, ішкі жан дүниеңмен, санаңмен, ақылыңды орыс халқының мүддесіне лайықты еңбек ет деп тұрғанын пайымдатады. Бұл жерде әділеттілік, еркіндік, ұлттық деген танымдар ысырылып тасталынып, бір халықтың мүддесіне лайықты идеяның алға шыққанын көреміз. Сондықтан да кеңес қоғамындағы халықтардың әлеуметтік теңдігі, мүддесі жүзеге асты, сақталынды деп айтудың реті бола қоймас.

Халық мүддесі таным үрдісі тұрғысынан алғанда кеңес үкіметіне дейінгі тіршілік көріністерінің арасында айырмашылық, өзгешелігі бар. Ол өзгешеліктер халықтық таным, ұлттық сана деңгейіндегі әлеуметтік

жағдайлардан анық байқалады. Мысалы, әлеуметтік қатынастар деңгейіндегі еркіндік кемсітушілік деген құбылыстардың кеңес саясаты негізінде орын алғаны белгілі. Халықтың барлық тіршілік тынысында орыс халқының тілі, мәдениеті кең өріс алып, халықтың ұлттық мүддесі аяқ асты болды. Қоғамдағы атақ-абырой белгілі адамдардың айтуымен, әрине жоғарыдан келіп жүзеге асып жатты. Кеңестік идеология принциптері қатаң түрде орнығып, байлық-қазына көздері империялық саясаттың игілігіне айналды. Осының салдарынан қоғамдық әлеуметтік тіршілікте түрлі қарама-қайшылықтар орын алып, бұрмалаушылықтар кеңінен қанат жайды. Мұның соңы неге әкеліп соққанына бәріміз де куәміз.

Әрбір қоғамның әлеуметтік жағдайы адамның ішкі дүние көзіне, санасына, талап-тілектеріне ықпалы болары анық. Әлеуметтік өзгерістер туралы танымдық көзқарастар да әртүрлі. Көп ретте аңғарып зерделей бермейміз. Әлеуметтік таным, ондағы тыныс-тіршілік туралы айтылатын дүниелер жеткілікті, халықтың мүддесі туралы түсінік қалыптастырғанда оны басшылыққа алудың, басқарудың саяси жүйесіне ден қойылатыны белгілі. Әлеуметтік таным тұрғысынан алғанда елді басқару игілікті іс. Игілікті іс – жанның қалауы. Платонның тұжырымы бойынша, игіліктің төрт түрі бар, олар – жүректілік, данышпандық, естілік және әділеттілік. Бұлардың бәрі бір адамға дарымайды дейді. Осы игіліктердің дамуына қарай қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер де оңтайлы халық мүддесіне лайықты дамып жетіледі. «Сондықтан, мемлекет өз тарапынан азаматтарын игілік рухында қалыптастыруға, тәрбиелеуге жағдай жасауы керек» – деп түсіндіреді [11].

Қоғам мен адам арасындағы болып жататын қарама-қайшылықтар, проблемалар өмір сүру мақсатын анық, айқын тануға, түсінуге мүмкіндіктер береді. Өмір сүрудің мақсаты да адам үшін, адамның өзі, оның салтанаты. Сондықтан да болар қоғам мен адам арасындағы қарым-қатынастардың мақсаты әлеуметтік мүддеге сай жағдайға орайластыра әрекет жасайтынымыз осыған орай сана әлеуметтік мүдде деңгейіне лайықты қалыптастырылады. Фольклор туындыларында кездесетін салт-дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер мен экзистенциялық қағидалар қоғамдық өмірдің барлық салаларындағы әлеуметтік таным-түсініктер мен сол кезеңдер жөніндегі өмір тәжірибесінің тұжырымдарын анықтап берген. Яғни, экзистенция ретінде тіршілік

ету әлеуметтік проблемалар мен міндеттерді әлеуметтік мүддеге орай шешуге күш жұмсауды қажет етеді. Мұндай процесс қажетті біліктілікті, танымды талап етумен қатар өмір сүрудің идеясын анықтап, табандылық сияқты қасиеттерін қалыптастырады.

Фольклорлық туындыларда өмір сүрудің тәжірибесі өмір идеясын тіршілік процестерінде қалыптасқан таным-түсініктердің негізінде орныққанын көрсетеді. Өмір сүру идеялары арқылы қиыншылықтарға шыдап, оны жеңуге деген барлық ынта-ықыласын, күш-қуатын жұмсайды. Осы арқылы өмірдің идеялары мен танымдық түсініктер арқылы қоғамды тәрбиелейді. Қоғамдық мүддеге айналған өмір идеясының халықтық мүддеге лайықты жүзеге асатынына сенеді.

Халықтың болмыс-бітім ерекшелігіне лайықты қалыптасқан дүниетаным тілі қоғам тіршілігінің мүддесін анықтап беруде басқа халықтардың дүниетанымын үлгі ете алмайды. Түптеп келгенде мұндай жағдайлардың болғаны түрлі қоғамдағы қайшылықтарды тудырғанын білеміз. Оны жоғарыда айтып та кеттік. Яғни әлеуметтік таным дүниені диалектикалық қабылдауындағы түрлі қайшылықтарды түптеп түстеуді қажет етеді. Әлеуметтік танымдағы қайшылықтар болмыс қайшылығы оны мойындаған дұрыс. Болмыс қайшылығы адамның өз табиғатына жат болғандықтан қоғамда түрлі проблемалар мен қайшылықтарды туғызады. Сондықтан да кез келген әлеуметтік орта сол халықтың мүддесіне, яғни сан жылдар бойы қалыптасқан халықтың дүниетаным негізіне орайласа іске асып жатса ғана ол халық мүддесін қорғай алады. Халық мүддесіне орай көрініс тапқан әлеуметтік таным мәдени дәстүрге, заман талабына сай прогрессивті бағыттағы өзгерістерді жасайды. Сөйтіп халықтың өз заманына сай сапасын ояту құбылыстары алға шығады.

Мұндай өзгерістер мәдени жүйе бойынша

іс-шаралардың орындалуы арқасында іске асып жатады. Халықты өнерге, өнегелілікке, ата-баба дәстүріне бейімделген қоғамдық қалыптарға сай тәрбиелеу, әлеуметтік түрлі жағымсыз дүниелерден аулақ болуға, жат қалыптардан құтылуға жетелейді. Мұның барлығы әлеуметтік мақсаттағы дүниетаным түсініктері. Халық дүниетанымы ол сол халықтың болмысының көрінісі. Адамгершілікке, игілікке бастаған дүниетаным түсініктері қазақ халқының сақ, ғұндар дәуірінен келе жатқан ізгі дәстүрлері. Ол дәстүрлік таным фольклорлық шығармаларда кең өріс алған. Оны халыққа ұлттық таным негізінде насихаттаушылар – жыршы, жыраулар ретінде белгілі.

Уақыт – тіршілік өлшемі, ол көп нәрсені пайымдатады. Егерде халық өз дүниетаным негіздерінен алшақтап кеткенін білсе, оны түзеуге уақыт бар, кешігу де керек емес. Алға қарай ұмтылу ол прогрессивті тіршіліктің талабы. Дүниетанымның халықтық үлгісі, яғни қазақи таным-түсінік ол ұлттық болмыстың анықтаушы. Қазіргі кездегі әлеуметтік таным тұрғысынан қалыптасқан көзқарастарымыз жан-жақтан келген халықтарға еліктеуден туған құбылыстар. Еліктеудегі туған түсініктер халықтың көсегесін көгертпейді, олардан арылатын уақыт та келді. Осы айтылған ой-пікірлер мен тұжырымдарға орай халықтың мәдениетін, асыл рухани мұраларын, дүниетанымын, тарихын зерттеп, танытуға деген ынталылар легі көңіл қуантады. Халық дүниетанымы оның болмысының көрсеткіші, танымдық зерттеулер арқылы өз болмысын танытып зерделету парыз.

Сан ғасырлар бойына жалғасып әлемдік деңгейдегі дүниетаным тұғырын қалыптастырған, оған мұрындық болған түркілік ойшылдар әл-Фараби, Ибн-Сина, Хайдар Дулати, Сығанақи, Абай т.б. Бұл даланың данышпандары. Осылардың жазған, айтқан дүниелік тұжырымдары түркілік дүниетаным, халықтық сана, ол әлі де жалғасып келеді.

Әдебиеттер

- Художественный фольклор. – М., 1929. – Вып. IV-V. – С. 3-8.
 Аникин В.П. Русский фольклор. – М., 1987. – С. 7.
 Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар/Құраст. Р. Бердібаев. – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
 Валиханов Ч.Ч. Из дневников. – Алматы: Каз.сов.энцикл., 1984. – 431 б.
 Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
 Горький А.М. Совет Жазушыларының съезінде жасаған баяндамасы. – Алматы, 1954. – 186 б.
 Тұрсынов Е.Д. Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері. – Алматы, 1976. – 77 б.
 Формозов А. Памятники первобытного искусства. – М., 1966. – С. 155.
 Окладников А. Петроглифы Нижнего Амура. – Л., 1972.

Сатыбекова С.К. Гуманизм Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1975. – С. 129.
Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабек А. Философия және мәдениеттану. – Алматы: «Жеті Жарғы», 2012. – 81 б.

References

1. Khudozhestvennyifolklor.–M., 1929. –Byip. IV-V.–S. 3-8.
2. Anikin B.P. Russkyifolklor. – M., 1987. –S. 7.
3. Margulan A.Ezhelgizhyr-anuzdar/Qurastyr. R.Berdibaev. – Almaty: Zhasushy, 1985. – 368 b.
4. BalikhanovSh. Sh. Isdnevnikov. – Almaty: Qaz.sov.ensikl., 1984. – 431 b.
5. UalihanovSh. Tandamali. – Almaty: Zhasushy, 1985. – 560 b.
6. Горький А.М.. Совет Жазушыларының съезінде жасаған баяндамасы. –Almaty, 1954. – 186 b.
7. Tursunov E.D. Qazaquisadebyetinzhasaushylardinbayirgiokilderi. – Almaty, 1976. – 77 б.
8. Formosov A. Pamyatnykipervobynogoiskusstvo. – M., 1966. – S. 155.
9. OkkladnikovA. PetroglyfyNizhnego Amura. – L., 1972.
10. SatybekovaS.K. GumanismAl-Farabi. – Alma-Ata, 1975. –S. 129.
11. AltaevZh., GabitovT., QasbekA. Filosofiyazhanemadenyettanu. – Almaty: «ZhetiZhargy». – 2012. – 81 b.